

15.12.2003

האוניברסיטה העברית
הפקולטה למדעי החברה
החוג למדע המדינה

דמוקרטיה בישראל

מרצה: יצחק גל-נור

עבודה I: הציות לחוק

דובי קנגיסר
0-3581292-4

שאלת הסרבנות והמרי האזרחי מעסיקה את הפילוסופים של המדינה כבר מאות בשנים. סוקרטס נאלץ להסביר לתלמידו קריטון מדוע עליו לקבל את הדין ולא לנסות להתחמק מעונש המוות שהושת עליו. מיל, ובעקבותיו אבות האומה האמריקאית, עסק במסכת השניה על הממשל המדיני בשאלת המרד כנגד שלטון עריץ (אבינרי, 1998 : 168). אפילו הובס (Hobbes, 1962: 165) נתן בידי נתיני הלווייתן את הזכות למרוד בשלטון בתנאים מסוימים. אך דומה כי ככל שהמשטר המדובר הופך יותר ויותר מתקדם, יותר ויותר דמוקרטי, כך הולכת בעית אי-הציות ומסתבכת: שהרי ברור ומוכן מדוע תחת שלטון עריץ יש לפרט סמכות מוסרית למרוד בשלטון ולפעול כנגדו. אך כאשר המדובר בשלטון דמוקרטי, המעניק לכל אזרח את הזכות והיכולת להשתתפות פוליטית ולהשפעה על מהלך העניינים במדינה - מי נותן בידו של האזרח את הסמכות להחליט איזו החלטה דמוקרטית ראויה לציות ואיזו לא?

כדי לחדד את הדילמה, כדאי לסווג את סוגי ההתנגדות המדוברים ולהגדיר את גבולותיהם. אי-הציות האזרחי מוגדר בראש ובראשונה כעבירה על החוק. הגדרה זו משותפת לכל סוגי אי-הציות האזרחי, והיא מהווה תנאי הכרחי (אך לא מספיק) כדי שמעשה יהווה אי-הציות אזרחי. מכאן ואילך ההגדרות מתפצלות למספר כיוונים.

ראשית, ניתן לסווג אי-הציות לפי מטרת הסירוב: "הפרת חוק ממניעים פוליטיים, שתכליתה לשנות או לגרום במישרין לשינוי המשטר", היא מרי מהפכני; "הפרת חוק ממניעים פוליטיים, שתכליתה לתרום במישרין לשינוי חוק או לשינוי במדיניות הציבורית", היא מרי אזרחי; ו"מעשה הפרת חוק ממניעים מוסריים", היא הסרבנות המצפונית (רוז, 1989). כן ניתן לסווג את אי-הציות על-פי מידת האקטיביות שלו: סרבנות, המתאפיינת בהמנעות מקיום פקודות החוק (אי-קיום פקודה, אי-תשלום מיסים); מרי בלתי-אלים, הכולל פעילויות בלתי-חוקיות כגון חסימת כבישים או מניעת מעברם של כלי משחית; ומרי אלים, הכולל פגיעה מכוונת בנציגי המדינה (שוטרים, חיילים) או ברכושה (כלי רכב, מבנים).

המקרה העומד לפנינו, זה של סרבנות סלקטיבית לשירות בשטחים, מתאים לאחת משתי ההגדרות האחרונות בסיווג הראשון (מרי אזרחי וסרבנות מצפונית), ולהגדרה הראשונה בסיווג השני. מדובר, אם כן, בהפרת חוק בדרך של אי-קיום פסיבי של הוראות, בין אם למטרת שינוי המדיניות הפוליטית במדינה, ובין אם ממניעים מוסריים גרידא. ראוי לציין כי מקרים מסויימים של סרבנות שירות מקבלים גם אלמנטים של מרי בלתי-אלים: מכתב הטייסיים, למשל, כלל יציאה לתקשורת שהפכה את הסירוב לאקטיבי יותר. עם זאת, עצם פרסום המכתב ברבים אין בו משום פעולה בלתי-חוקית, ולפיכך אינו מהווה, בפני עצמו, אי-הציות אזרחי.

כעת, משהגדרנו את אותו דבר-מה שברצוננו לבחון, עלינו לנסות ולגלות מה הסטאטוס שלו מבחינה חברתית. כאן, למעשה, אנו נתקלים במכשול הראשון והעיקרי בטיפול בסרבנות בדמוקרטיה. בבחינת הספרות העוסקת באי-ציות אזרחי, אנו מגלים כי השיח רווי במילים בעיתיות: **החובה** לא לציית (וולצר, 1989), **הזכות** למרי (רז, 1989), אי ציות אזרחי **לגיטימי** (רולס, 1989), **ההצדקה** של אי-ציות אזרחי (רולס, 1989). כל אלו מילים הסובבות סביב העולם המשפטי-נורמטיבי. החובה אינה מוגדרת אלא בחוק או בנורמות המקובלות בחברה. הזכות אינה מוענקת לפרט אלא בחוק או דרך הנורמות הנהוגות. גם לגיטימיות, במדינה דמוקרטית, היא פועל יוצא של החוק או הנורמה, והצדק, עד כמה שניתן לשפוט אותו באופן אובייקטיבי, הוא נחלתו של בית המשפט או של הדיון הפוליטי. אי-ציות אזרחי, מטבע הגדרתו, אינו יכול להיות חלק מעולם המושגים הזה. משום שהוא עבירה על החוק, הוא אינו יכול להשתייך לעולם החוקים, ומשום שהוא בהכרח אינו נורמטיבי (שאחרת לא היה בו כל עניין¹), אינו יכול להשתייך לעולם המושגים הזה.

לפיכך, לאזרח לא יכולה לעמוד הזכות לסרבנות, שכן גם החוק וגם החברה אינם מעניקים לו את הזכות הזו². אף לגיטימיות לסרבנות אינה יכולה להתקיים, מאותו הטעם. נכון הדבר, כי ניתן לטעון כי למילים "חובה", "זכות" ו"הצדקה" ישנה גם משמעות שאינה חוקית ונורמטיבית. חובה מוסרית, או זכות מוסרית, למשל. אך עצם השימוש במילים הללו, בעלות דו-משמעות הזו, לטעמי, מביאה לבלבול רבתי. מוטב, אם כן, לזנוח אותן. לאזרח, לפיכך, ישנה **היכולת** או **האפשרות** (הפיזית) לסרבנות, ממניעים פוליטיים או מוסריים - בדיוק באותו האופן שיש לו היכולת לעבור על החוק ממניעים פוליטיים, וזאת מתוך נכונות לקבל אחריות על מעשיו ולשלם את המחיר הקבוע בחוק. מכיוון שאין לאזרח זכות, חובה, לגיטימציה או הצדקה (חוקית או נורמטיבית) לאי-הציות, הרי שעל המדינה לנהוג בסרבן כשם שתנהג בכל עבריין, בלי קשר למניעיו.

---

¹ מעבר של הולך רגל במעבר חציה כאשר האור אדום הוא עבירה על החוק, אך מכיוון שמדובר בדבר נורמטיבי בישראל, אין הוא נחשב, בעיני החברה, כעבירה כלל, ושותר שיתעקש לרשום דו"ח להולך הרגל יעורר את זעמם של העוברים ושבים. כך אי ציות אזרחי שהוא חלק מהנורמה בחברה כלל לא יתפס בעיני הכלל כסרבנות.

² כפי שמציין זיידמן (1996), במדינות מסוימות באירופה עומדת לאזרח בתנאים מסוימים הזכות לסרב להתגייס לצבא. כמו כן, בישראל עומדת לחייל חובה לסרב לפקודה שהיא בלתי חוקית בעליל (אבינרי, 1998). בשני המקרים, מאבדת הפעולה את הגדרתה כאי-ציות אזרחי, אשר הוגדר, כזכור, כעבירה על החוק.

מובן שאין בדברים הללו כדי לשלול את הבסיס המוסרי של הסרבנות (גם כאשר היא באה ממניעים פוליטיים - הרי שעצם הנכונות של הסרבנים לעמוד לדין על סרבנותם מראה על אמונה מוסרית העומדת מאחורי העמדות הפוליטיות³), אך מוסר אינו מספיק כדי להצדיק פעולה. אבינרי (1998), בהסתמכו על הצו הקטיגורי של קאנט, מראה כי לא ניתן בשום פנים ואופן להביא לאוניברסליזציה של הצדקת אי-הציות האזרחי במדינה דמוקרטית, המתבסס על המצפון האישי. העצני (1998) גם הוא מראה כי נסיונות לטעון כי רק "נושאים ראויים" זכאים להכנס תחת הלגיטימציה של אי-ציות אזרחי, אינם אלא נסיונות של גורמים "שמאלניים" להציל את אי-הציות האזרחי משימוש בידי אנשי הימין, אף כי המטרות, האמצעים והסיבות הן זהות בשני המקרים, עבור כל אחת מהמערכות המוסריות הללו בהתאמה.

כעת נחזור אל המקרה ממנו התחלנו - הסרבנות הסלקטיבית לשירות בשטחים. השאלה העומדת בפנינו נחלקת לשני חלקים הופכיים: הראשון - כיצד על המדינה לנהוג כלפי אותם סרבנים סלקטיביים? והשני - מה ניתן ליעץ למי ששוקל לסרב?

כמו בפשיעה אחרת, גם כאן יש לתת לבית המשפט מרחב תנועה גדול. בעת שהסרבנות היא ספורדית, בלתי-מוארגנת ושקטה, וכל עוד פעולת הסרבנות אינה מסכנת אחרים או את המדינה יתר על המידה (מה שהעצני (1998) מכנה "השתמטות שקטה"), ניתן להקל ראש באותם הסרבנים שכוונותיהם כנות, וכך אכן היה בעבר (זיידמן, 1996). אך מרגע שהסרבנות נעשית מאורגנת, בוטה ומוחצנת, יש להחמיר עם הסרבנים. לכך מספר סיבות. אחת מהן ניתנה על-ידי המדינה בתשובתה לבג"צ אלגזי, שם טענה המדינה כי הסרבנות המאורגנת הופכת למחאה קבוצתית בתוך צה"ל עצמו, "הבאה להפוך את צה"ל - צבא העם כולו, המנותק ממאבק פוליטי-רעיוני - לשדה מערכה לויכוחים ולמחלוקות שמקומם לא יכירם בצבא" (מצוטט בזיידמן, 1996: 205). סיבה נוספת היא בת שני שלבים: ראשית, ישנה סכנה ש"טרמפיסטים" ינצלו את הסרבנות המאורגנת כדי להתחמק משירות מסיבות תועלתניות גרידא, ושנית, מרגע שה"טרמפיסטים" הללו יעלו על הגל, ישנה סכנה משמעותית לפגיעה במוראל של אותם החיילים שממשיכים לשרת, למרמור גואה בקרב השורות ולפגיעה ממשית ביכולת המבצעית של הצבא. ענישה מחמירה על סרבנות במהלך "גאות" שכזו תנטרל את הפגיעה במוראל בשתי דרכים: האחת היא צמצום מספר החיילים שיעדיפו לסרב לשרת, והשניה היא בצמצום הרגשת ה"פראיריות" של החיילים שממשיכים לשרת בעוד חבריהם חופשיים לכלכל את ענייניהם כתמול שלשום.

³ וקלע כאן אליקים העצני (1998) כאשר אמר כי "כור המצרף של העונש נחוץ כדי להפריד בין התבן לבר, בין דמגוגים

מחפשי כותרות ... לבין אלה המוחים ברצינות ומתוך מניעים כנים ועמוקים".

כך יש לנהוג לא רק בהתארגנות של חיילים לסרבנות לשירות בשטחים, אלא גם בהתארגנות מקבילה לסרבנות לפינוי ישובים יהודיים, בבוא יום פקודה.

לאור עמדה קשוחה זו, אולי תפתיע בחירתי באשר לשאלה השניה הניצבת לפני. כאשר יבוא אלי אותו תלמיד י"ב ויתוודה על "מחשבות הכפירה" שלו באשר לסרבנות, לא אצא כנגד רעיון זה. עצתי לאותו התלמיד תהיה פשוטה: "פעל על פי צו מצפונך". אך האם לא טענתי לפני מספר פסקאות בלבד כי צו המצפון אינו עומד בצו הקטגורי לאוניברסליזציה? האם לא טענתי כי אין לפרט זכות או לגיטימציה (חוקית או נורמטיבית) לאי-ציות? כן, זאת טענתי. אך גם אמרתי כי לאזרח ישנה היכולת לאי-ציות, ולכן לא אוכל לפסול על הסף את הסרבנות. תחת זאת, אציג לאותו תלמיד מסכת של טיעונים שעליו להביאם בחשבון לפני שיבחר את דרכו. עליו לדעת את המחיר שהוא עלול לשלם על בחירתו, ולשם כך אציג בפניו את החוק עליו יעבור ואת העונשים שעשויים להיות מוטלים עליו. כמו כן, עליו לדעת מה עשויות להיות ההשפעות השליליות של בחירתו הן על חייו שלו - שכן מדובר, כאמור, בבחירה לא נורמטיבית בחברה הישראלית - והן על חייהם של אחרים. כפי שכתב השופט ח' כהן בבג"צ אלגזי, "...מבחינתם שלהם לא יתרמו הסרבנים מצדם תרומה כלשהי לשלום בין העמים על-ידי שיעמדו בסירובם וישאו ענשם. דוקא על-ידי שישרתו הם בשטחים המוחזקים יוכלו לתרום תרומה של ממש לקידום השלום וההבנה ההדדית: אין הצבא יכול לעשות לקידום מטרה זו אלא על-ידי שיציב דוקא בשטחים ההם חיילים שוחרי שלום ושונאי דיכוי ואוהבי הבריות" (מצוטט בזיידמן, 1996: 207). בכך שאותו תלמיד יבחר בדרך הסרבנות הוא אולי ישקיט את מצפונו, אך הוא עלול, בעצם מעשה זה, להפקיר את אותם אלו שעל זכויותיהם הוא מנסה לגונן, בידיהם של אחרים שאולי אינם בעלי מצפון כה רגיש כמותו.

האם הסרבנות מחלישה את המשטר הדמוקרטי או מחזקת אותו? לא זאת ולא זאת. או, אולי, גם וגם. כל עוד המדינה מקיימת עוולות - ורק מדינה אוטופית לא תקיים עוולות כלשהן - ישנו ערך לאותו זרזיף של מרי אזרחי שיעורר דיון בשאלות הנוקבות ויעלה את הנושאים הקשים על פני השטח. אך מרגע שהזרזיף הופך לזרם שוצף, נוצרת סכנה משמעותית לדמוקרטיה, ויש לסכור את הזרם הזה. לעיתים הסכר יבנה באמצעות ענישה מחמירה כלפי הסרבנים, ולעיתים, באמצעות שינוי חקיקה או מדיניות כך שתביעותיהם של הסרבנים תענינה. אך אם ימשיך הזרם לשטוף את המשטר הדמוקרטי לאורך זמן, עלולה המדינה להסחף למלחמת אזרחים - ולמצולות.

ביבליוגרפיה

- אבינרי, ש., 1998. "ציות ודמוקרטיה", מתוך י. ויינשטיין (עורך) **אי-ציות ודמוקרטיה**. ירושלים: הוצאת שלם. ע"ע 165-181.
- העצני, א., 1998. "אי-ציות אזרחי בראי המשבר בחברה הישראלית", מתוך י. ויינשטיין (עורך) **אי-ציות ודמוקרטיה**. ירושלים: הוצאת שלם. ע"ע 183-209.
- וולצר, מ., 1989 (1961). "החובה לא לציית", מתוך י. מנוחין וד. מנוחין (עורכים) **גבול הציות**. ת"א: יש גבול וסימן קריאה. ע"ע: 31-50.
- זיידמן, ג. י., 1996. **הזכות לשרת בצה"ל**. ת"א: פרלשטין גינוסר.
- רולס, ג., 1998 (1968). "ההצדקה של אי-ציות אזרחי", מתוך י. ויינשטיין (עורך) **אי-ציות ודמוקרטיה**. ירושלים: הוצאת שלם. ע"ע 147-164.
- רז, י., 1989 (1979). "הזכות למרי אזרחי", מתוך י. מנוחין וד. מנוחין (עורכים) **גבול הציות**. ת"א: יש גבול וסימן קריאה. ע"ע: 51-65.

Hobbes, T., 1962 (1651). **Leviathan**. New-York, NY: Collier Books.